

ӘЛКЕЙ МАРҒҰЛАН – ФОЛЬКЛОРТАНУШЫ

Тойбекова С.Р.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

Түйіндеме

Қазақ ССР Ғылым Академиясының академигі, белгілі ғалым фольклорист, атақты археолог, шоқантанудың жетекші маманы, тарихшы, этнограф Ә.Х.Марғұланның қазақ ұлттық фольклортануда алатын орны ерекше.

АЛКЕЙ МАРГУЛАН – ФОЛЬКЛОРИСТ

Тойбекова С.Р.

Л.Н. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева.

Резюме

Академик АН Казахской ССР, известный ученый, фольклорист, известный археолог, ведущий специалист по крещению, историк, этнограф А. Х. Маргулан занимает особое место в казахском национальном фольклоре.

ALKEY MARGULAN - FOLKLORIST

Toybekova S.R.

L.N. Eurasian National University. L.N. Gumilyov.

Summary

Academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, famous scientist, folklorist, famous archaeologist, leading specialist in baptism, historian, ethnographer A. Kh. Margulan occupies a special place in Kazakh national folklore.

Бар ғұмырын ғылымға, еңбекке арнаған ғалым, әсіресе, фольклортану ғылымында жемісті еңбек етті.

Ғалымның айтуынша, фольклорға ерекше көңіл қою 1931 жылдан басталған. Себебі, осы жылы А.В.Лунчарский академияның жиналысында мәселе көтеріп, Кеңес Одағындағы барлық халықтардың ауыз әдебиетін толығынан жинап, бірнеше томдарды шығару мақсатын алға қояды. Міне, осы жқмысқа Ә.Марғұлан белсене араласып, «Ер Тарғын» жырын орысшаға аударады.

Кейін Ұлы Отан соғысы жылдарында, яғни 1940-1945 жылдары ғалым «Халық жырын туғызудағы тарихи мұралар», «Геройлық жыр тудырудың бірінші дәуірі», «Ш.Уәлиханов – Орта Азия халықтарының тарихын зерттеуші» т.б., ғылыми мақалалар жазды.

Соның ішінде ғалым 1940 жылы жазылған «Халық жырын туғызудағы мотивтер» деген мақаласында қазақ эпосында неғұрлым кең де көркем сипатталған жиынтық тұлғалар туралы сөз қозғайды. Себебі, зерттеуші қазақ фольклордағы эпостық жанрдағы батырлар жырында батыр бейнесі неліктен негізгі орын алатындығын тарихи, әлеуметтік жағдайлармен дәлелдейді. Көп жерлерде әлемдік эпостың тәжірибесін салыстыра отырып, тұжырымдары мен ойларын сенімді түйіндейді. Бұдан кейін жырларда ер жігіттің серігі – сүйген жар бейнесінің қаншалықты жан- жақты жасалғанына тоқталады. Ескі грек мифологиясы мен түрік – моңғол жырларының кей тұстағы ұқсастық, сарындастығын да ашып отырады, мұндай құбылыстың түп себептерін айтуға тереңдеп барады. Алып батырды табатын, ер жігітке лайық жар болатын, ақылды сұлу, ел- жұртқа мейірімді,

қамқорлық бір басынан табылатын әйел тұлғасын жасау да қоғамдық өмір қажетінен туған нәрсе екенін түсіндіреді. Осындай ойларын жырлардан тамаша көркем кесек мысалдар келтіре отырып өрнектейді. Қазақ жырларын туғызған сарын (мотив) ішінде «ер қанаты-атта» басты орын алатыны осы аталған ғылыми мақалада жан-жақты талданған. Жырларда ең әдемі сурет пен сипаттың күрделі бөлігі атқы арналатынына әдейі толығырақ тоқталған. Бұл айтылған мәселелердің қай-қайсысы да жаттанды пікір, жалаң тізім ретінде емес, ақиқат ғылыми ізденістің нәтижесінде туғанын аңғармау мүмкін емес.

Ә.Марғұланның қазақ эпосының сипаты мен діуірлері туралы терең ойлары оның «О характере и строрической обусловленности казахского эпоса» деген зерттеу мақаласында тамаша тұжырымдалған (Известия Казахского филиала АН СССР, серия историческая 1946, №2 (27)). Бұл мақалада Қазақ эпосының рухани мәдениетімізден алатын орны мен маңызы атап көрсетілген. Қысқаша тезис түрінде берілген пікірлердің тасасында қаншама көп ізденістер ізі жақтанын сезбеу мүмкін емес. Қазақ эпосының діуірлері туралы осында көрсетілген жүйелер өзінің маңызын күні бүгінге дейін жойған жоқ. Қазақ фольклорының көп салалары әлі дұрыстап зерттеле қоймағаны мәлім. Әсіресе эпостың шығу, даму діуірлері деген мәселе арнайы еңбектерді керек етеді. Бұл жөнінде қайшы пікірлер, жаңсақ ойлары аз емес. Мәселен, батырлар жырларының көп заман шындығын қамтып кететін ерекшелігін ескермей, оларды соңғы ғасырлар туындылары деп қараушылар да кездеседі.

Сөз болып отырған зерттеудің ерекше бағалы жері сол – мұнда автор қазақ жырын тар көлемде, бір халық деңгейінде ғана алып қарамайды. Автор жыр аңыз, тарих төркінін Сібір, Алтай, Орта Азия, Кавказ халықтарының фольклор байлығын есепке ала отырып ажыратады. Мұндай кең құлаштап көсіле сөйлеу үшін, әлбетте, мол білім, бірнеше ғылым саласына еркін қадам басып кірерлік кең қабілет керек. Тарихи, этнографиялық, тілдік, әдебиеттік материалды ғылыми дұрыс тәсілмен тексеру арқылы автор өте ірі жинаулықтар жасауға мүмкіндік тапқан. Ол қазақ эпосында аңыз аз, шындық, тарихылықтың шыққан кезеңін төмендегіше діуірлейді:

1. Архаикалық діуір. Бұған исламға дейінгі кезеңде туған аңыз бен аңыздауларды, ежелгі түрік туындыларын жатқызады. Бұл аңыздарда түркі тайпаларының замандар бойында Қытай, Иран, Византия басқыншыларына қарсы күресі елестейтіні көрсетіледі. Ғалым кей аңыздардан сонау көнедегі, Александр Македонский жорығын «Қубас», «Ертөстік», «Ақ бөбек», «Құламерген», «Шолпан мерген» жырларын осы архаикалық діуір жаратындысы деп біледі.

2. Эпостың өте күшті дамыған діуірлерінің бірі- оғыз-қыпшақ діуірі (VI-VII ғ.) деген тұжырымды да автор қызғылықты фактылармен сипаттайды. Қорқыт, Қазанбек, Домбауыл, Алпамыс, Қозы Көрпеш туралы жырларды бұл топқа қосады.

3. XIII-XIV ғасырлар оқиғасын қамтитын жырлар дестесін (цикльн) ғалым жеке бір діуір етіп қарайды. Бұл кезеңде туған жырлар қазақ эпосының негізін құрайтынын ескертеді. Ал осы жырлардың өзін мазмұны мен ішкі қайшылықтарын суреттейтін жырлар. («Бөген батыр», «Едіге», «Қобыланды», «Ер Тарғын» т.б.).

4. XVII-XVIII ғасырларда жоңғар шапқыншыларына қарсы күресті бейнелейтін жырларды жеке топқа бөлген. Автор бұларда Абылай, Қабанбай, Бөгенбай, Олжабай, Есім хан туралы жырларды есте тұтқан. Бұл жырлардың кейбір белгілері жағынан тарихи өлеңдерге жақыңырақ келетіні де аңғартылған.

5. Қазақ эпосының бесінші діуіріне автор XIX ғасырда патшалыққа, хандарға қарсы күрескен батырлар жайындағы жырларды алады («Исатай», «Махамбет», «Бекет», «Жанқожа» т.б. жырлар). Бұлардың қай-қайсысы да өзінің сипаты жағынан

тарихи жырлар жанрына жататынын атап көрсетеді. Эпосты осылайша дәуірлеу кезең фольклор ғылымына қосылған жаңа пікір деп қарау керек.

Ғалымның әрбір мақаласы мен зерттеуі талдаулар мен ірі қорытындыларға, соны пікірлерге, қызғылықты салыстыруларға толы жеке өзіндік бір әлем. Қазақ фольклорының эпос, ертегі, аңыз, әпсана секілді талдауға ұмтылмай, қандай да болмасын осы жанрдағы кейіпкер тұлғасын толығырақ ашуға барады.

1940 жылдары қазақ фольклористері қазақтың батырлық жырларын зерттеу мәселесіне тереңірек көңіл бөле бастады десек, соның ішінде осы жылдары аталған салаға көп қалам тербеген бірден- бір ғалым-Ә.Х.Марғұлан еді...

Зерттеуші 1946 жылы жазған «Қазақ эпосының өзіндік характерімен оның тарихқа қатынасы» атты еңбегінде эпостың тарихы тамыры жайлы мәселені одан да әрі дамытып, тереңінен зерттеп, талдайды.

Жалпы алғанда, эпос халықтың тарихи естелігі екенің дұрыс көрсете отырып, ғалым қазақ эпосы («Алпамыс», «Ер Сайын», «Қобыланды») оғудар мен қыпшақтардың тұсында, яғни бұл тайпалар Орталық Қазақстан даласымен Сырдария арасында көшіп жүрген кезде (VIII- IX ғасырлар) , негізінен алғанда Қазақстан аймағында шығарыла бастады деп санайды. Ал, эпостың елге кеңінен таралып, қалың көпке белгілі бола бастауы VI- VIII ғасырлардың арасы деп мегзейді. Сөйтіп, автор қазақтың эпикалық жырларының қалыптасуы жайында ғылым үшін пайдалы көкейкесті мәселені көтереді.

Сөйтіп, 1940 жылдардың басы мен ортасы кезіндегі жарық көрген қазақ эпосы жайында жазылған Ә.Марғұланның еңбектерінде эпикалық шығармаларды зерттей беруге қажетті , пайдасын тигізетін мәселелер көтеріліп, ол көптің көңілін аударды. Батырлық жырлардың шығу төркіні оның тарихпен байланысы, негізгі ерекшеліктері, тілі мен композициялық құрылымы турасындағы айтылған сол келелі жайлар келе- келе эпостарды монографиялық тұрғыдан зерттеуге жол берді.

Ауыз әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін фольклортанудың ғылыми тәсілдерін жетік меңгеріп, көне мұраның сан түрлі сипатын ашқан ең білгір мамандарымыздың бірі ретінде академик Әлкей Марғұлан жас зерттеушілер үшін үлкен тағылым қалдырды. Олай дейтініміз: белгілі бір шығарманың тарихи шындыққа жақындығын анықтап, оның жасалған дәуірін, даму жолдарын, жыршы айтушылардың рөлін білу үшін вариант- шарты болып табылады. Осындай зерттеудің классикалық үлгісін ғалымның «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры деген еңбегінен көреміз. Ғалым осы аталған жырдың сюжеті мен композициясын сөз ете отырып, осы жырдың әр кездегі басылымдары мен оны таныстыруға, бағалауда, жинаушылар, зерттеушілер, жариялаушылар, айтушылар туралы да тоқталып кетеді. «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жырының варианттары деген еңбегінде : «Қаншама варианттары, нұсқаулары екі жүз жыл шамасында жиналып, топталған, зерттелген, қазақ халқының мақтанышы болған «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры- дүние жүзілік әдебиеттің ұлы мұрасы, халық ақындарының үздік шығармасы. Оның басына орнатқан сәулетті екі ғашықтың махаббатын екі мың жылдан аса уақыт еске түсіріп, халық қиялын тербеп келеді» - деген тұжырымы өте орынды.

Сөйтіп ғалым қазақ фольклорының үлгілерін зерттеуші ғана емес жариялаушы және жинаушы. Оған ғалымның «Қазан университетінің кітапханасындағы қазақ қолжазбалары» деген ғылыми мақаласы дәлел бола алады. Ғалым : «Бұл осы күнгі Кеңес мәдениетінің бір ұлы саласына кіретін байтақ жинақтардың бір тобы. XVIII ғасырдың соңынан бастап 1915 жылға дейін қосыла берген, барлығы үш жүз тарау «Жазба кітаптар», кейбіреулері Ірбіт жәрмеңкесінен Нижний Новгород жәрмеңкесіне түскен қазақтың эпикалық шығармалары» – деп келіп, Алпамыс,

Қобыланды, Қыз Жібек сияқты жырларды кімдер жинағаның қашан баспаға басылғаның және жырдың көркемдік мәселесіне де тоқталады.

Иә, ғұлама ғалым Ә.Х.Марғұлан туралы айтар ой көп осы бір тұста өзі айтқандай «Мен шынында да қазақ фольклорын, зерттеуге көп ойлар бөлдім, жүзге тарта еңбектер жаздым. Әрине, оның ең бастысы «Эпические сказания я Казахского народа» деп аталатын докторлық диссертация еді»- деген пікірі еске түседі.

Шынында да ұлттық фольклортану ғылымында ғалымның алатын орны ерекше. Біз осы шағын еңбегімізде академиктің тек 1940 жылдардың басы мен ортасында зерттеген ғылыми мақалалары мен «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» жыры жайында айтқан ғылыми пікірлерін сөз еттік.

Ә.Х.Марғұлан - оқулықтың да авторы. 1941 жылы Қ.Жұмалиевпен бірге отырып 8 сыныптар үшін Қазақ әдебиетінің фольклор бөлімін жазды. 1948 жылы шыққан қазақ әдебиетінің тарихы. Фольклорға арналған 1 томның VII бөлімі «жұмбақтарды» жазған академик- Ә.Х. Марғұлан еді.

Қазақ ұлттық фольклортану ғылымының жаңа белестерге шығып, жетіліп өркендеуі, халықаралық дәрежеге көтерілуі академик Әлкей Марғұланның есімімен тығыз байланысты. Ол- эпостанудың негізін салушылардың бірі. Ол – фольклор үлгілерін жинаушы, жариялаушы, зерттеуші.

Есімі мен еңбегі елге әйгілі болған академик Ә.Марғұланның қаламынан шыққан туындылары әсіресе, 1940 жылдардың басымен ортасындағы және басқа да асыл мұраларды жинақтап, бірнеше том етіп шығаруы ғылымға деген ықыластың табиғи көрінісі болар еді.

Зерттегенді танып білетін уақыт келді. Сол себепті ғұлама ғалым Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылыми еңбегін жан-жақты зерттеуді, талдауды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер.

- 1.Сыдықов Т. Ғасырлардың кәусар бұлағы.- Алматы, 1980 (213 бет).
- 2.Марғұлан Ә. Ежелгі жыр- аңыздар. – Алматы, 1985 (368бет).
- 3Марғұлан Ә.Еңбекпен өткен өмірім. Өз өмірі, ғылымдағы жолы туралы естелігі (Материалды баспаға әзірлеген Д.Әлкейқызы Марғұлан)Жұлдыз, 1968,№1 (169-179беттер).